

Rousseau en het hedendaagse Nederlandse natuurbeleid – een speling der natuur

H. van Kampen

1. Inleiding

In de zomer van 2013 las ik een stuk uit de roman *Julie, ou la nouvelle Héloïse* van Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). Daarin wordt een paradijselijke tuin beschreven. De details omtrent de aanleg en het onderhoud van die tuin deden mij van de ene verbazing in de andere vallen, want deze droomtuin uit 1761 is inmiddels op veel plekken in Nederland *werkelijkheid geworden*. Voor mijn werk deed ik in diezelfde zomer onderzoek naar het provinciale natuurbeleid. In de beleidsstukken, maar ook tijdens bezoeken aan natuurgebieden die een Nederlands Natuurnetwerk moeten worden, vielen mij de overeenkomsten met de tuin van Rousseau in het oog. Die frappante gelijkenissen hebben een semantische betekenis die ook iets zegt over mij en mijn verhouding tot de natuur.

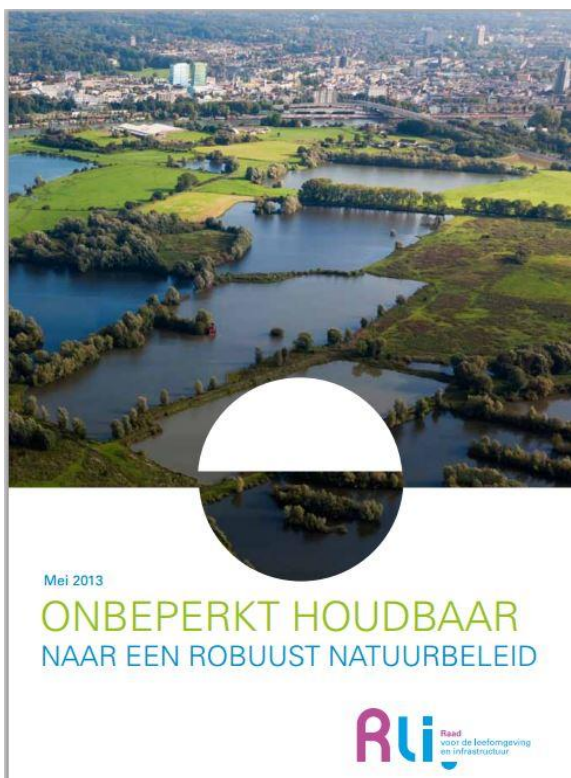
Verderop zal duidelijk worden wat onder *semantiek* wordt verstaan in dit stuk. Vooruitlopend kan gezegd worden: zowel bij Rousseau als in het huidige natuurbeleid heerst een begoocheling *door woorden*, die ons allen tekent. Het betreft hier een ambivalentie van de woorden rond natuur en cultuur, rond natuurlijke processen en kunstmatig ingrijpen. Daarbij plaatst de mens, dromend van een ongerepte, pure natuur, zichzelf als zelfstandig, redelijk wezen buiten die natuur, om vervolgens te treuren over het verlies ervan.

2. Natuurbeleid

In het Nederlandse natuurbeleid wordt ‘natuur’ beschouwd als een schaars publiek goed met een groot maatschappelijk belang. In het dichtbevolkte Nederland is natuur kwetsbaar en onmisbaar. Daarom acht de Nederlandse overheid zichzelf verantwoordelijk voor de bescherming en instandhouding van ervan. De overheid heeft daartoe een complex systeem van wet- en regelgeving en beleid opgesteld.

Het hoofddoel van het Europese, nationale en provinciale natuurbeleid is de instandhouding of het herstel van *biodiversiteit*. Die zou namelijk achteruit gaan. Dat wil zeggen: er is een afname in dier- en plantensoorten die kenmerkend zijn voor de Nederlandse natuur. Het beleid moet ervoor zorgen dat die bedreigde soorten wederom kunnen gedijen. Op die manier wil de overheid “de natuur in Nederland een duurzame toekomst geven”.¹ Zij doet dat door een *Natuurnetwerk* tot stand te brengen. Voorheen heette dat netwerk *Ecologische Hoofdstructuur* (EHS), maar dat vond men te technisch klinken.

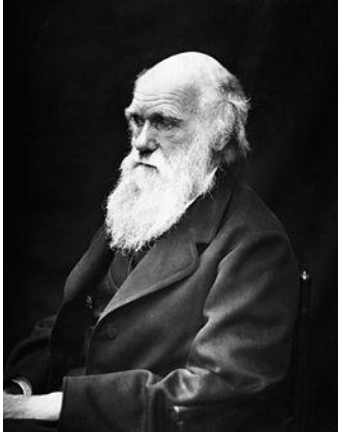
In het toonaangevende adviesrapport *Onbeperkt houdbaar – naar een robuust natuurbeleid*² wordt uitgelegd dat “de natuur maatschappelijke functies vervult, in relatie tot onder meer gezondheid, economisch vestigingsklimaat en waterveiligheid. Daaraan worden *functionele motieven* ontleend om natuur te beschermen. De erkenning van het recht op het voortbestaan van de wilde planten en dieren die in Nederland thuishoren en het overdragen van natuurlijke hulpbronnen aan volgende generaties, zijn belangrijke *ethische motieven* voor de instandhouding van de leefomstandigheden voor wilde planten- en diersoorten in hun leefgebieden”.

De natuur is aangetast door het handelen van de mens: verstedelijking, industrialisering, vervuiling, toegenomen bevolkingsomvang en voedselproductie. Dat het zo slecht gaat met het Porseleinhoen, de Modderkruiper, de Noordse woelmuis en de Blauwgraslanden – dat is onze eigen schuld. De mens heeft immers de tendens om met zijn cultuur zijn eigen leefomgeving te vernietigen. Maar de mens kan niet alleen *vernietigen*, hij kan ook *herstellen*. Het natuurbeleid beteugelt de tendens van de mens om zijn omgeving uit te buiten. Zo kunnen de gevolgen van ons gedrag in het verleden min of meer ten goede gekeerd worden. De mens kan de natuur beschermen, kan voorwaarden creëren waaronder de natuur weer haar gang kan gaan en bedreigde inheemse soorten opnieuw kunnen floreren. Het rapport spreekt hier van ‘conditioneel sturen’. Tegelijkertijd moet het natuurbeleid niet doorschieten. Het mag er niet toe leiden dat gebieden ‘op slot gaan’ en er geen economische activiteiten meer ontplooid worden. Ook moet er ruimte zijn voor mensen om de natuur te *beleven*. Het doel is daarom niet alleen het in stand houden van de biodiversiteit maar vooral: “een natuur die midden in de samenleving staat”.³

3. Darwinisme

Het darwinisme is niet zomaar een ‘biologische theorie’; het heeft een semantische betekenis. Dat wil zeggen: er vindt een verschuiving plaats in de wijze waarop gesproken kan worden over de natuur, de mens en de dingen. Het darwinisme heeft laten zien: de mens is niet door God geschapen, maar is een natuurproduct. Hij heeft geen aparte status, maar is een uitvloeisel van een honderden miljoenen jaren durende confrontatie van replicatieve genen met hun omgeving. De mens en de menselijke rationaliteit staan niet buiten of boven de natuur, maar zijn ermee verweven. Mensen, organismen en ook dingen zijn geen zelfstandige zijnden, maar bestaan als over en weer met hun omgeving. Categoriale scheidingen, bijvoorbeeld tussen soorten, zijn niet langer mogelijk – al moeten wij ze, vanuit pragmatisch oogpunt, blijven maken om te kunnen overleven.

Charles Darwin in 1869, portret door Julia Margaret Cameron

Het menselijk intellect en taalvermogen zijn geen bovennatuurlijke gaven waarmee de mens zich onderscheidt van het dier; ze zijn als replicatiebevorderende overlevingsinstrumenten gradueel ontstaan door natuurlijke selectie. Menselijk handelen – van stedenbouw tot wetgeving – is een variant van dierlijke en plantaardige vormen van omgang met de omgeving. Een menselijke stad verschilt niet principieel van een termietenheuvel. Die is net zo natuurlijk of onnatuurlijk. Het onderscheid tussen cultuur en natuur heeft dankzij deze inzichten zijn vanzelfsprekendheid verloren. De betekenis ervan is gemuteerd.

Volgens de natuurbeleidsmakers heeft al wat leeft het *recht* op voortbestaan. De mens draagt *verantwoordelijkheid* voor de natuur. Deze christelijke rentmeestersgedachte is – ondanks het darwinisme – nog altijd springlevend. Het Planbureau voor de Leefomgeving stelt in 2013: “Het recht op voortbestaan van andere soorten dan de mens wordt door het merendeel van de burgers als morele verplichting onderschreven”.⁴ Hoe de *struggle for existence* gestreden kan worden zonder dat het voortbestaan van levende wezens op de eindige aarde in het geding komt, laat zich niet bedenken. Men denkt liever niet in termen van strijd, maar droomt van een ‘duurzame toekomst’ voor al wat leeft: “Dit recht op voortbestaan impliceert dat natuur ook de mogelijkheid krijgt zich verder te ontwikkelen en zich aan te passen aan de snel veranderende omstandigheden. Dit betekent weer dat er voldoende ruimte dient te zijn om evolutie en genetische aanpassingsprocessen mogelijk te maken. Alleen dan kan aan wilde planten- en diersoorten een duurzame toekomst worden geboden”.⁵

Maar niet alle dieren en planten wordt een duurzame toekomst geboden. De beleidsmakers willen de natuur en de evolutie hun gang laten gaan, maar tegelijk de richting van veranderingen en evolutie wel sturen. Dat is de reden dat ruim 900 exotische soorten (ruim 400 dieren, bijna 300 planten en ruim 200 schimmels) die het goed doen in Nederland en hier al meer dan 10 jaar voorkomen niet worden beschouwd als een bijdrage aan de zo gewenste biodiversiteit. Enkele voorbeelden zijn de exotische waterplant *Cabomba caroliniana*, ook wel Waterwaaier genoemd, de Waterhyacint, de Kleine Waterteunisbloem, de Zonnebaars, de Grijs eekhoorn en de Pallas eekhoorn, de Tijgermug, de Heilige ibis, de Halsbandparkiet, de Zwarte zwaan, de Rosse stekelstaart en exotische snuitkevers (*Otiorhynchus armadillo* en *Otiorhynchus crataegi*).⁶

Rosse stekelstaart. Foto: Hans van der Meulen, 27 maart 2009, Starrevaart (Leidschendam); www.nederlandsesoorten.nl

Deze soorten moeten geweerd worden uit Nederland. Andere soorten, die hier soms nauwelijks nog voorkomen, worden in de watten gelegd. Voor de legendarische Noordse woelmuis worden ingrijpende hydrologische maatregelen uitgevoerd in gebieden waar in de jaren 80 en 90 van de vorige eeuw enkele *individuen* zijn waargenomen. Van 2004 tot en met 2006 is het gesubsidieerde project *Habitatverbetering voor de Noordse woelmuis in de Alde Feanen* – een gebied in de provincie Friesland - uitgevoerd. De doelstelling van het project was behoud en ontwikkeling van de populatie Noordse woelmuizen door het realiseren van een volwaardig moeras in en rondom de Jan Durkspolder. In 2004 had de Vereniging voor Zoogdierkunde en Zoogdierbescherming een inventarisatie met inloopvallen uitgevoerd om de ‘nul situatie’ van de muizenpopulatie te bepalen in de Jan Durkspolder en de omliggende gebieden. Na de uitvoering van het project is in 2007 opnieuw onderzoek gedaan. Er werden 3 Noordse woelmuizen aangetroffen. Daarbij wordt vermeld dat er ook een exemplaar als prooirest werd aangetroffen in de keutel van een vos.⁷ Met zijn schattige kraallogjes weet de zo schaarse Noordse woelmuis de mens heel slinks voor zijn eigen overlevingskarretje te spannen. Zo zijn er meer dier- en plantensoorten die onder ‘natuurlijke omstandigheden’ het loodje zouden leggen, maar die men toch wil behouden. Ook de bittervoorn is een soort die veel aandacht krijgt, ook in gebieden waar hij *nog* niet is waargenomen, maar volgens kenners wel *zou kunnen* voorkomen.

Noordse woelmuis in loopval (Foto: Rob Koelman) (www.natuurbericht.nl).

Het willen *behouden* van een groep uitverkoren inheemse planten en dieren is evolutionair gezien een ridicul streven. Wikipedia vermeldt dat wordt geschat dat meer dan 99,9% van de alle soorten die ooit geleefd hebben nu uitgestorven zijn. Gedurende de geschiedenis van het leven zijn soorten meestal binnen tien miljoen jaar nadat ze het voor het eerst verschenen uitgestorven. Er zijn ten minste

vijf gebeurtenissen van massaal uitsterven voorgekomen in de geschiedenis van het leven, waarvan vier in de laatste 3,5 miljard jaar, waarbij veel soorten verdwenen in een relatief korte periode op de geologische tijdschaal. Iemand die denkt dat hij dit wel even in eigen hand zal nemen, overschat zichzelf schromelijk. Deze begoocheling is evenwel niet zomaar te doorbreken.

Ook de begrippen ‘inheems’ en ‘biodiversiteit’ zijn dankzij het darwinisme in een ander licht komen te staan. De gedachte achter het Nederlandse natuurbeleid is dat zogeheten inheemse soorten die ‘van oudsher’ in Nederland ‘thuishoren’ hier moeten blijven voorkomen. Dat is immers wat Nederland tot Nederland maakt en dat moet behouden worden voor toekomstige generaties. Maar species komen op, migreren, muteren of sterven uit in het proces van variatie en selectie. Wat authentiek of inheems is, is niet zomaar vast te stellen. Th.C.W. Oudemans schrijft in het nog niet gepubliceerde boek met de werktitel *Plantaardig*: “Net zo min als het mogelijk is om zuivere organismen te scheiden van parasieten is het doenlijk om een oorspronkelijke soort te scheiden van een niet-oorspronkelijke. Wanneer de uitdrukking *invasieve soort* wordt gebruikt, dan is dat een pleonasme: het voortbestaan van een soort bestaat *als* de niet aflatende pogingen om nieuwe niches te vinden. De omschrijving van de oorspronkelijke soorten is dan ook geheel *willekeurig*. Wat zich na de laatste ijstijd in Nederland heeft gevestigd en langs natuurlijke weg heeft verjongd, dat heet *inheems*. Maar ja, vrijwel alle planten zijn *ook via mensen*, hier genoemd ‘kunstmatig,’ vermeerderd. Welaan, dat mag dan weer wel inheems heten, mits *uitsluitend lokaal materiaal is gebruikt*. Hoe bizar deze gedachtegang is blijkt hieruit dat de prachtig gedijende *prunus serotina* als de bospest wordt gemeden, terwijl de Terschellinger *cranberry*, waarvan wel vaststaat dat die een net zo Amerikaanse exoot is, *juist als natuurlijk wordt beschermd*. Wat de mensen vandaag de dag niet bevalt, dat heet invasief, en wat ze prettig vinden, dat heet natuurlijk”.

“Boom Amerikaanse Bospest”; <http://bosennatuur.wordpress.com/loofbomen/bospest-prunus-serotina/>

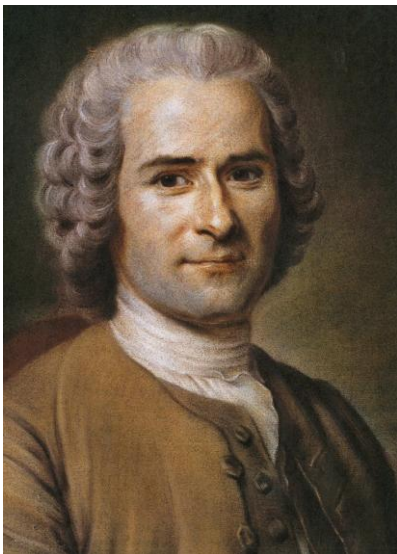
De uitvoering van het Nederlandse natuurbeleid is met zijn behoud van soorten en het verdedigen van het recht op voortbestaan van al wat leeft een in zichzelf onmogelijke onderneming. Het natuurbeleid bevindt zich in een verstricking. Welke natuur heeft het natuurbeleid eigenlijk voor ogen? *Kan* een

mens, die evolutionair gezien sinds kort, deel uitmaakt van de natuur, deze natuur beschermen, beheren, conditioneel sturen of een duurzame toekomst geven? Wie is die mens die bepaalt welke soorten inheems zijn, welke soorten beschermd moeten worden en het *recht* hebben op voortbestaan? Hebben de beleidsmakers het darwinisme onvoldoende tot zich door laten dringen? Nee, dat is het punt niet. Wat hier speelt is een *semantische dwang*.

4. Semantiek

De dingen om mij heen hebben voor mij betekenis – ook wanneer ik ze niet ken of begrijp. Dan nog verschijnen ze als onbekend, als bedreigend, als gelijkend op dit of dat. Wat er is verschijnt mij binnen een bepaald licht, een bepaalde betekeniswereld, die ik niet zelf geconstrueerd heb. Mijn constructies maken immers al gebruik van bestaande betekenissen. De betekeniswereld waarin ik leef, waarneem, praat en denk is ouder dan ikzelf. De opposities tussen natuur en cultuur, tussen lichaam en geest, tussen objectief en subjectief – die heb ik niet bedacht. Ik kan ze niet zomaar terzijde schuiven; deze woordparen zijn zo vanzelfsprekend dat ik niet eens opmerk hoe zij mijn denken en spreken tekenen. Zo neem ik waar en spreek ik binnen articulaties die al op voorhand sturen wat ik kan zien en zeggen. Zij zijn mij overgeleverd en ik ben eraan overgeleverd. Dat is wat hier onder semantiek wordt verstaan: de vanzelfsprekende overgeleverde wereld van betekenis waarin mensen en hun omgeving zich tot elkaar verhouden.

Meestal komen die semantische articulaties niet direct naar voren. Soms wel. Bijvoorbeeld bij Rousseau. Waar het gaat om de onmogelijke en ambivalente verhouding tussen natuur en cultuur, tussen dat wat natuurlijk en kunstmatig heet, is het Nederlandse natuurbeleid getekend op een wijze die bij uitstek blijkt bij Rousseau.

Jean-Jacques Rousseau op 41-jarige leeftijd (pastel van Maurice Quentin de La Tour uit 1753)

Rousseau spreekt vanuit een ervaring van verlies. Wat verloren is - en wat er eigenlijk nooit geweest is en nooit zal zijn - is een toestand van eenheid, van samen horen, zonder gebrokenheid, macht, bedrog, onzuiverheid, onoverbrugbaarheid. Deze onachterhaalbare prietiene toestand kan *het Paradijs* genoemd worden. Het is het droombeeld van een zuivere, ongerepte, niet door mensen bezoedelde oorspronkelijke natuur.

Het verlangen naar de prietiene natuur, de onachterhaalbare oorsprong is onontkoombaar. Waarom? De aantrekkingskracht van deze illusie ligt in de zuiverheid. Een mens kan niet leven in een al te

chaotische, gemêleerde wereld, zonder duidelijke scheidingen en harde lijnen. De mens is te eindig om zich binnen een onbegrensde wereld te oriënteren en zichzelf en de dingen te identificeren. Hij kan niet bestaan zonder orde en zuiverheid. Die zuiverheid is noodzakelijk en tegelijkertijd onmogelijk. Onmogelijk, omdat de zuiverheid van de pristiene natuur telkens doorbroken raakt. Hoe komt dat?

Een eerste gedachte is dat de mens de natuur bederft. Hij buit de natuur uit ten eigen bate, laat haar voor zich werken, haalt door middel van zijn technologie klimaten door elkaar, verwisselt dag en nacht, draait de seizoenen om. Deze gedachte heerst ook in het Nederlandse natuurbeleid. De opvatting dat de mens dan ook de morele plicht heeft om de door hem toegebrachte schade aan de natuur te herstellen en de natuur te beschermen in plaats van kapot te maken, is de andere kant van dezelfde medaille.

Maar deze idee – dat de mens de natuur kan verkrachten en kan beschermen – veronderstelt een niet-natuurlijke oorsprong van de mens. De mens staat in zekere zin buiten de natuur en heeft ethische en morele plichten en verantwoordelijkheden die bijvoorbeeld een aap niet heeft. De mens kan de natuur in banen leiden, beheren, herstellen, kan soorten uitroeien en in stand houden.

Maar de mens staat niet buiten de natuur. Hij is zelf een natuurproduct en is met zijn denken, handelen en beleidsontwikkeling en -uitvoering deel van de natuur. De tweede mogelijkheid is daarom dat het bederf in de natuur zelf zit. Bederf en vernietiging is de natuur eigen. Het overleven van de een is de ondergang van de ander. Zelfvermeerdering botst tegen grenzen: van de eindige aarde, de beperkte ruimte, de schaarse voedselbronnen. Achter elk levend wezen dat als wegwerpvehikel op deze aarde rondwandelt, kruipt, zwemt, vliegt of erin geworteld is, gaat een onvoorstelbaar grote hoeveelheid wezens schuil die het niet gered hebben, die vernietigd zijn door de messen van de natuurlijke selectie. De bonte variatie van het leven is tegelijkertijd een grote verspilling en iedere opkomst van iets nieuws draagt zijn ondergang al in zich – tijdelijk als het is. Niets is *onbeperkt houdbaar*.

Maar de natuur zelf verhuult dat. De natuur heeft zichzelf al verdeeld en verbergt die verdeeldheid. En ik als mens, verweven met de natuur, deel in diezelfde verdeeldheid. Wanneer ik terug wil naar de pristiene natuur die door geen mensenhand is aangeraakt en door geen mensenvoet is betreden – en die wil is onontkoombaar – dan moet ik al mijn sporen uitwissen, ik moet bedrog plegen of in ieder geval zelfbedrog. Op artificiële wijze moet ik mijn artificialiteit verbergen. Hier speelt een begoocheling waaraan niet te ontkomen valt, maar waarbij wel stilgestaan kan worden.

Hoe dit bedrog plaatsvindt en op welke manier deze semantiek die bij Rousseau naar voren treedt ook speelt in het Nederlandse natuurbeleid zal in dit stuk duidelijk gemaakt worden.

5. Rousseau

In de geschriften van Rousseau speelt ‘de natuur’ een belangrijke rol. Ook in zijn brievenroman *Julie, ou la nouvelle Héloïse* (1761) komt de verhouding van de mens tot de natuur ter sprake. De roman gaat over de onmogelijke liefdesgeschiedenis tussen een leraar van lage komaf, Saint-Preux, en zijn adellijke leerlinge, Julie d’Étange. Vanwege het klasseverschil tussen Saint-Preux en Julie moet hun liefde geheim blijven. Saint-Preux verlaat onder druk van de familie van Julie na enige tijd het Zwitserse dorp waar Julie woont en vertrekt naar Parijs en Londen. De geliefden schrijven elkaar brieven. Tenslotte weet Julies familie haar er echter van te overtuigen om met een andere man te trouwen. En zo huwt Julie met M. de Wolmar. Saint-Preux maakt een wereldreis; Julie krijgt twee kinderen. Op haar sterfbed beseft Julie dat ze altijd van Saint-Preux is blijven houden en dat haar deugdzame, ogenschijnlijk gelukzalige leven met echtgenoot en kinderen een illusie was – die echter tijdelijk haar redding was en daardoor niet volkomen verwerpelijk.

Jean-Jacques Rousseau, *La nouvelle Héloïse: ou Lettres de Deux amans, habitans d'une petite ville au pied des Alpes*, Paris: Pigoreau, An VII (1797). Frontispiece of the first volume, Designer Binet, Engraver Bovinet, Engraving, volume I.

In de elfde brief van het vierde deel beschrijft Saint-Preux hoe hij na zijn jarenlange reis een bezoek brengt aan Julie en haar gezin. In deze brief lijkt het te gaan om de bijzondere tuin die Julie heeft gecreëerd. Tussen de regels door gaat het echter ook om Julie zelf, haar huwelijk en de liefdesband tussen Saint-Preux en haar.

De ervaring van een verlies van een oorspronkelijke paradijselijke en zuivere eenheid speelt in de verhouding tussen de mens en de natuur en in de verhouding van een mens tot zijn geliefde. Rousseau laat zien dat de mens in zijn leven en liefhebben en in zijn verhouding tot de natuur die hem vreemd en eigen is voor een onmogelijke opgave staat. Hij wordt geleid door een ervaring van verlies van een reine, authentieke oorsprong die er nooit geweest is en nooit bereikt zal worden. Met haar nieuwe man en kinderen lijkt Julie een gelukzalige toestand bereikt te hebben. Maar dat is schijn. Evenzo lijkt de door haar aangelegde tuin een waar Elysium te zijn, maar dat blijkt een illusie. In dit stuk gaat het er niet om het bedrog aan de kaak te stellen of de illusie door te prikken. Het gaat er om te laten zien dat deze begoocheling onontkoombaar is en verder reikt dan je zou denken. En passant kan blijken dat deze zelfde illusie het Europese, Nederlandse en provinciale natuurbeleid beheerst.

6. De tuin van Julie

Het paradijs

De tuin van Julie wordt omschreven met uiteenlopende en soms tegenstrijdige woorden. Julie heeft de tuin *Elysée* genoemd – waarbij bedacht moet worden dat het Elysium de verblijfplaats van ‘de

gelukzaligen' is, die dan echter wel helaas *gestorven* zijn. Op het eerste gezicht ervaart Saint-Preux de tuin als paradijselijk: als hij de tuin betreedt, wordt hij getroffen door een aangename sensatie van frisheid, van levendig lover, van overal wilde bloemen, geklater van stromend water en gezang van wel duizend vogels. Maar de tuin is niet alleen een paradijs.

De geheime tuin

De tuin is een afgelegen plek (*un lieu retiré*), mysterieus (*une espèce de mystère*), verborgen (*caché*), afgesloten (*fermé à la clef*), omheind met een ringmuur (*enceinte*). Hieruit volgt: de tuin is niet vrij toegankelijk. Ten eerste zijn er slechts vier sleutels (één voor M. de Wolmar, één voor Julie, één voor de vader van Julie en één voor de tuinman die daarmee ook haar kinderen tot de tuin toelaat). Vreemden mogen de tuin niet betreden; alleen Julie, haar vader, man en kinderen en de tuinman die tot de familie behoort – en bij hoge uitzondering een gast. Hierdoor lijkt het alsof de tuin onbetreden is; het komt Saint-Preux voor dat hij de eerste sterveling is die ooit is doorgedrongen tot dit verlaten gebied.⁸

De woestijn

Het verborgene en verlatene van de tuin klinkt in de benaming *désert*, woestijn. De tuin is wild (*le lieu le plus sauvage*) en eenzaam (*le plus solitaire de la nature*). Hij is een onbewoond eiland (*l'île déserte*). De tuin lijkt een vriendelijk, lieflijk Paradijs der gelukzaligen te zijn, maar is tegelijkertijd een onherbergzame, desolate, uitgestorven woestenij. Of zoals Saint-Preux het zegt: “*Ce lieu est charmant, il est vrai, mais agreste et abandonné*”.

Maar bovenal is de tuin niet wat hij lijkt te zijn. Hij lijkt natuurlijk te zijn gegroeid, zonder dat de mens eraan te pas gekomen is en zonder dat dat veel geld, inspanning of werk heeft gekost. Maar dat is schijn. In werkelijkheid zijn kosten noch moeite gespaard om de tuin te krijgen zoals die is. En vervolgens is er nog meer moeite gedaan om de kosten en inspanningen te verbergen om de illusie te creëren dat het allemaal vanzelf zo gegroeid is.

Charles Francois Pinot (1817-1879), *Visite du jardin de l'Élysée*. Deze afbeelding maakt deel uit van een serie: Rousseau, *La Nouvelle Héloïse*, Paris, Barbier 1845 (pièce 24).

Cultuur en natuur

Saint-Preux zegt verbaasd dat de plek zoals die nu is, alleen met veel zorg en bewerking (*culture*) zo geworden kan zijn, terwijl hij toch nergens ook maar een spoor van cultuur ziet. De hand van de tuinman is nergens zichtbaar.⁹ Toen hij de tuin betrad, meende hij op een onbewoond eiland te zijn en waren nergens mensen te bekennen.¹⁰ Juist dat ontbreken van een mensenhand geeft de tuin iets verlatens.¹¹ Tegelijkertijd is de tuin juist daardoor puur en ongerept.

Camouflage

M. de Wolmar helpt Saint-Preux uit de droom: met grote zorg worden alle sporen van het menselijk ingrijpen uitgewist.¹² M. de Wolmar zegt dat hij vaak getuige geweest is van deze 'kwajongensstreken' (*friponnerie*) en soms zelfs medeplichtig is geweest. Hij vertelt dat men gras laat zaaien op alle plekken die bewerkt zijn, zodat dit weldra de sporen van het werk verbergt. En 's winters bedekt men de arme en schrale plaatsen met een paar lagen mest. Hierdoor verdwijnt het mos en gedijen de planten en bomen en in de zomer zie je er niets meer van. Maar het mos moet niet overal verdwijnen. M. de Wolmar vertelt dat sommige paden bedekt zijn met mos dat speciaal gekweekt is volgens een geheime procedure die in Engeland ontwikkeld is. De tuin wordt omgeven door muren die gemaskeerd zijn door struikgewas zodat het lijkt alsof daar een bos begint. Ook zijn er hagen geplant die bekleed zijn met esdoorn, meidoorn, hulst, liguster en ander gemengd struikgewas waardoor ze niet meer op hagen lijken maar op kreupelhout.¹³ Hierdoor wordt de indruk gewekt alsof de tuin onbegrensd is, terwijl hij in feite afgescheiden is van de buitenwereld. Deze indruk wordt nog versterkt doordat ook de toegang tot de tuin verdoezeld is: de tuin wordt zodanig gecamoufleerd door een overdekte laan die de tuin scheidt van het terrein rondom het huis, dat men hem nergens opmerkt. Het dichte gebladerte dat hem omgeeft, onttrekt hem aan het zicht. De toegangspoort wordt verbloemd door elzen en hazelaars, die slechts twee nauwe doorgangetjes aan de zijanten openlaten. Zodra Saint-Preux in de tuin is en zich omdraait naar de plek waar hij binnen kwam, kan hij niet meer zien vanwaar hij kwam, zodat het lijkt alsof hij 'uit de wolken is komen vallen'.¹⁴

En er zijn nog meer maatregelen genomen om de ingrepen die zijn gedaan te verhullen. De waterhuishouding in de tuin is essentieel om alle planten in stand te houden. Er is daarom een vernuftig irrigatiesysteem aangelegd. De stroom van het beekje is vertraagd, zodat men er langer langs kan wandelen. En in de tuin zijn met veel moeite kunstmatige bronnen aangelegd. M. de Wolmar vertelt Saint-Preux dat er een stroombed gecreëerd is van klei, bedekt met riviergrind en bestrooid met schelpen. Met behulp van dakpannen die bekleed zijn met aarde en met gras op het niveau van het maaiveld zijn artificiële bronnen gevormd. Omdat alles met aarde en gras bedekt is, ziet het er heel natuurlijk uit. Niets is kaarsrecht of egaal, want de natuur hanteert geen liniaal.¹⁵ Daarom zijn alle onregelmatige kronkelingen kunstig in het landschap verwerkt. De oevers van het eiland zijn verborgen en de uitgestrektheid ogenschijnlijk vergroot zonder ongemakkelijke en al te frequente omwegen.

Kosten

Saint-Preux vindt het bizar dat men zoveel moeite doet om de menselijke invloed te verbergen.¹⁶ Julie wijst hem terecht. Saint-Preux beoordeelt het werk naar het *effect* en daarin vergist hij zich. Het gaat niet om werk in termen van *effectiviteit*. Daarmee doet men de natuur geen recht. De natuur *doet het zelf*. Men hoeft alleen de planten alleen maar in de grond te zetten en ze komen vervolgens vanzelf, zegt Julie.

Maar Julie verheelt hier de waarheid. Want toen Saint-Preux opmerkte dat de natuur alles alleen had gedaan en wel op zo'n manier dat de mens dat zelf nooit zo goed zou kunnen doen, zei ze nog: "Het is waar dat de natuur alles gedaan heeft, maar onder mijn leiding (*sous ma direction*) en er is hier niets waartoe ik geen opdracht gegeven heb (*il n'y a rien là que je n'aie ordonné*).

Julie wil niets weten van 'effectiviteit' of 'kosten'. Toch vraagt ze zelf aan Saint-Preux: "Wat denk je dat het gekost heeft om deze tuin zo te krijgen?"¹⁷ Saint-Preux verkeert dan nog in de waan dat alles zo vanzelf gegroeid is en zegt: "Het heeft je alleen verwaarlozing (*négligence*) gekost". Wanneer Julie hem vertelt dat alles in de tuin door haar toedoen tot stand gekomen is, komt Saint-Preux met een schatting van de kosten. Gezien het feit dat er in 7 à 8 jaar zulke grote bomen en dichte begroeiingen op zo'n grote oppervlakte zijn ontstaan, schat hij de kosten op 2.000 écu – en dan zou Julie het nog op een koopje hebben gedaan. "Dat is 2.000 écu te veel", reageert Julie. Want het heeft haar *niets* gekost, beweert ze. Nou ja, een stuk of twaalf dagen per jaar voor de tuinman en twee of drie van de mensen die ze in dienst heeft en enkele dagen van M. de Wolmar zelf. M. de Wolmar voegt daar later aan toe: geduld (*patience*) en tijd (*temps*), die hebben dit wonder tot stand gebracht. Zaken waar rijke mensen geen weet van hebben, rijke mensen die altijd opgejaagd zijn om te 'genieten'. De enige middelen die zij kennen zijn macht (*force*) en geld (*argent*). Julie en haar man ontkennen dat deze factoren van toepassing zijn op hun tuin.

Utile dulci

Ook over de kosten vertelt Julie niet de waarheid. Althans, denken in termen van kosten en baten behoort niet tot dat wat een *Elysée* is. Een leven van werk in de zin van arbeid, afgewisseld door werkloosheid in de zin van amusement, is niet het leven dat Julie in haar paradijs voor ogen heeft. Iedereen weet dat 'werken in het zweet uws aanschijns' iets is dat plaatsvindt na de zondeva, *buiten* het paradijs. De tuin en het huis van Julie zijn geen nuttig product van gecalculeerde, op winst gerichte inspanning, maar evenmin een leeg vermaak. Overal is het nuttige met het aangename verenigd. Maar de nuttige bezigheden beperken zich niet tot verzorging van de tuin die winst moet opleveren; ze zijn ook een onschuldig en eenvoudig vermaak, 'die de smaak van retraite, van werk, van gematigdheid voedt en die voor degene die zich daaraan overgeeft een gezonde ziel behoudt en een hart dat vrij is van de onrust van passies'.¹⁸

Dit is het inzicht dat Saint-Preux heeft verworven tijdens zijn bezoek aan de tuin van Julie. En hiermee begint hij dan ook zijn brief. Indolente ledigheid genereert depressie en verveling, maar de charme van ontspannen bezigheden is de vrucht van een werkzaam leven¹⁹, schrijft hij. Men werkt alleen om te genieten; dit alternatief van tobben en genieten is onze ware roeping.²⁰ En dat is precies wat Julie haar kinderen probeert bij te brengen. Want de tuin heeft ook een pedagogische functie: Julie laat haar kinderen in de tuin werken, maar niet te hard. Ze moeten voldoende lichaamsbeweging krijgen zoals past bij hun temperament, maar ook weer niet zoveel dat ze te moe worden.

Maar gezien de enorme inspanningen die verricht zijn en worden om de tuin te krijgen en te houden zoals die is, is dit uitgangspunt een illusie. Ook hier wordt iets verborgen gehouden.

Verbergen

Al dit verbergen is niet iets tegennatuurlijks. Integendeel, de natuur zelf verbergt zich. Julie zegt het zelf: de natuur houdt haar ware bekoorlijkheden achter voor de ogen van de mensen. Immers, de mensen zijn te weinig fijnzinnig ten aanzien van die bekoringen, te weinig teder en schenden ze, wanneer ze binnen hun bereik zijn. Daarom vlucht de natuur weg van plaatsen waar veel mensen

komen; op de hoogste bergtoppen, diep in het bos en op onbewoonde eilanden, daar etaleert de natuur haar aandoenlijkste charmes. Diegenen die van de natuur houden en niet zover kunnen reizen om haar op te zoeken, worden ertoe gebracht om haar geweld aan te doen, om haar te forceren om op een of andere manier bij hen te komen wonen; en dat alles kan niet gebeuren zonder een beetje illusie (*un peu d'illusion*), aldus Julie.²¹

De natuur en de vrouw

De natuur verbergt zich en Julie imiteert de natuur. Julie is een evenbeeld van de natuur. Dat blijkt op verschillende manieren. De tuin is ontoegankelijk voor buitenstaanders. Julie is getrouwd en niet meer beschikbaar voor Saint-Preux. De poort is op slot, haar man heeft de sleutel. Het woord *enceinte* duidt niet alleen een ommuurde tuin aan, maar betekent ook ‘zwanger’. Julie verbergt zichzelf kuis en verbergt haar gevoelens voor Saint-Preux. Het illusoire karakter van de tuin en van het ‘ideaal’ achter de tuin weerspiegelt in de leugen waarin Julie leeft – ogenschijnlijk gelukkig getrouwd met M. de Wolmar, moeder van twee kinderen, een toonbeeld van deugd, ongerept, maagdelijk – maar eigenlijk, of tegelijk, de aantrekkelijke en gepassioneerde geliefde van Saint-Preux. Ook al tracht ze haar liefde te maskeren, ook al tracht ze de paradijselijke toestand te realiseren, de zuiverheid die ze zoekt raakt permanent doorbroken. De zaken, de mensen, de natuur zijn niet puur, maar gemêleerd. Gemengd met kunstmatigheid, geweld, macht en eindigheid. Ook Saint-Preux bedriegt zichzelf wanneer hij denkt een paradijselijke toestand te hebben bereikt via de tuin van zijn deugdzame geliefde Julie, de toestand van met zichzelf tevreden zijn (*de se plaire avec soi-même*). Wie er rondwandelt, wordt vanzelf deugdzaam, heeft genoeg aan zichzelf, houdt hij zichzelf voor. Zichzelf genoeg zijn, een hart vrij van passies, niet daar willen zijn waar je niet bent (vandaar dat de tuin geen mooie panorama’s, vergezichten of doorkijkjes biedt), niet diegene willen hebben die een ander toebehoort of die onbereikbaar is... dat is het gedeelde ideaal van Julie en Saint-Preux, maar ergens sluimert het besef dat dit onmogelijk is. Deze zuivere onvermengde ideaaltoestand is de verloren prietene oorsprong die er nooit geweest is en nooit zal zijn – noodzakelijk en onophefbaar.

Saint-Preux verkeert in de tuin voor even in de toestand van het ‘zijn waar je moet zijn, en niet ergens anders willen zijn’. Voor een moment is hij bevrijd van de verlangens waardoor hij gekweld wordt. Voor even beschouwt hij M. de Wolmar niet als zijn rivaal, Julie niet als onbereikbaar. Hij ziet Julie als een toonbeeld van rust en vrede, van deugdzaamheid, als moeder, niet als minnares: “Vrede heerst in haar hart, zoals in het *asile* dat ze zijn naam (*Elysée*) gegeven heeft”.²² Maar Saint-Preux bedriegt zichzelf, zoals ook Julie zichzelf bedriegt. Wie niet gedreven wordt door verlangens en passies – met alle ongeluk dat daar bij hoort – leeft niet. De mens bedriegt zichzelf en ook over dat bedrog bedriegt hij zichzelf en anderen, door het te verhehlen. De gelukzalige, zuivere toestand van de mens en de natuur is een leugen. Om het vriendelijker te zeggen: het is een *droom*.²³ De droom is bedrieglijk, maar noodzakelijk.

Tuinen

De tuin van Julie is de ideale tuin. Dit blijkt uit de vergelijking met andere tuinen. In de brief van Saint-Preux worden er verschillende genoemd: Engelse landschapstuinen, geometrische Franse tuinen (barok, symmetrisch), Hollandse tuinen en Chinese tuinen. De Chinese tuinen bevatten een overdaad aan natuur, met planten en dieren die van heinde en verre zijn gehaald. Een dergelijke tuin is veel te duur. De Hollandse tuin is pietepouterig. Die bestaat uit een enkele tulp, waarvoor de liefhebber met een vergrootglas in zijn hand op de knieën valt. De Franse tuinen zijn volkomen onnatuurlijk: met kaarsrechte, symmetrische, geometrische vormen zoals je ze nergens in de natuur aantreft. De Engelse tuinen zijn niet eenduidig afgegrensd van de buitenwereld. De vergezichten en doorkijkjes roepen het verontrustende verlangen op daar te zijn waar je niet bent.

Stourhead, hét voorbeeld van een 18e eeuwse Engelse landschapstuin; <http://traveltrales.wordpress.com/2012/09/>

Vogels

Saint-Preux hoort uitbundig vogelgezing in de tuin. In eerste instantie denkt hij dat Julie een volière in de tuin heeft laten bouwen. En daar verbaast hij zich over, want dat is toch een tamelijk kunstmatig bouwwerk in de zo natuurlijk ogende tuin. Een volière zou er niet passen; daarin maak je de vogels tot slaaf en jezelf tot hun meester. Dan ziet hij dat de vogels niet gevangen zitten, maar vrij rondvliegen. “Ik begrijp het nu”, zegt Saint-Preux, “Jullie willen *gasten* en geen *gevangenen*”. “Wij zijn *hún* gasten”, corrigeert Julie hem. “Zij zijn hier de meesters en wij zijn hun wat verschuldigd omdat zij ons nu en dan dulden”. M. de Wolmar legt uit hoe het zo gekomen is dat zoveel vogels daar vrijwillig zitten. Ten eerste zijn er altijd al vogels geweest en dan is het eenvoudig om er meer aan te trekken door in al hun behoeften te voorzien, ze nooit af te schrikken, te zorgen dat ze veilig hun nesten kunnen bouwen, eieren kunnen leggen en hun jongen kunnen grootbrengen.²⁴ Julie heeft de plek waar de vogels zitten versterkt met een haag, aangesloten op het afgescheiden gedeelte, de ruimte vergroot en getooid met nieuwe planten. De laan die naar de plek leidt is aan de linker- en rechterkant voorzien van plekken met een mengsel van verschillende kruiden. Ieder jaar laat Julie daar gierst zaaien, zonnebloem, hennep, wikke en alle granen waar vogels van houden, en men oogst niets daarvan. Daarnaast brengen Julie of haar man bijna iedere dag, zomer en winter, de vogels te eten. Ook is gezorgd voor water dichtbij. Wanneer nestmateriaal in de buurt is, een overvloed aan voedsel voorhanden is en men met grote zorg al hun vijanden verjaagt, dan hebben de vogels rust en zullen ze ongestoord eieren leggen.²⁵

Vervolgens zegt Saint-Preux: eigenlijk hebben jullie uit angst dat de vogels jullie slaven zouden zijn julliezelf tot slaven van de vogels gemaakt.²⁶ “Dat is typisch de redenering van een tiran”, antwoordt Julie. “Die kan alleen denken over vrijheid in termen van heersen en beheerst worden”.²⁷ Volgens Julie zijn de vogels gasten en eigenlijk zijn ze ook gastheren want zijzelf en haar familie zijn hun gasten. Maar Julie verzwijgt daarbij wederom de moeite en het werk dat verricht wordt: het voeren, het zaaien van gewassen waardoor de vogels aangelokt worden en daar blijven, het beschikbaar maken van water, etc.

In het bovenstaande is gebleken hoe bij Rousseau sprake is van woorden en woordparen die nog altijd ons denken en spreken over de natuur tekenen: het noodzakelijke en tegelijkertijd onmogelijke verlangen naar een ongerepte natuurtoestand en de noodzaak om hiervoor enorme inspanningen te verrichten en vervolgens dit kunstmatige ingrijpen en construeren te ontkennen.

7. De Nederlandse tuin

Bestaat er een tuin als die van Julie? Jazeker. Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en de provinciale Landschappen zijn al jaren ijverig bezig om in Nederland dergelijke tuinen aan te leggen – al spreekt men liever niet van het *aanleggen* van *tuinen*, maar van het *herstellen* en *beschermen* van oorspronkelijke en kwetsbare *natuur* – een Hollands Elysium. Hieronder wordt uitgelegd dat deze manier van spreken verhullend is. De Nederlandse natuur kan niet bestaan zonder voortdurende cultivering. Het vergt veel belastinggeld en enorme inspanningen – menselijk ingrijpen en dus cultuur – om de in cultuur gebrachte natuurgebieden zo natuurlijk mogelijk te laten lijken.

Beleidsstukken moeten in diverse gebiedsgroepen, stuurgroepen en projectgroepen tot stand gebracht en goedgekeurd worden, er moet voortdurend worden geplagd, gemaaid, gerooid, geplant, gezaaid, waterpeilen moeten verhoogd of verlaagd worden. Dier- en plantensoorten moeten worden gemonitord. De Rekenkamer controleert of elke euro wel doelmatig en doeltreffend besteed is. De Nederlandse natuur is een tuin, een park. En die vertoont treffende overeenkomsten met de tuin van Julie.

De beleidsmakers delen in hun verlangen naar hun Elysium hun *afkeer van symmetrische, geometrische rechte lijnen* met Rousseau. Zo laten ze beekjes die in het verleden gekanaliseerd zijn weer meanderen. Een voorbeeld daarvan is een project dat is uitgevoerd in het dal van de Ruiten Aa, een voormalige veenbeek in Zuidoost-Groningen. Door veenontginning en ruilverkaveling is het gebied na de Tweede Wereldoorlog geëgaliseerd en is de loop van de Ruiten Aa gekanaliseerd. Het project *Hermeandering Ruiten Aa* heeft dit teruggedraaid en de beek weer zijn ‘natuurlijke loop teruggegeven’. De rechte sloten zijn gedempt en met draglines zijn kronkelige beddingen gegraven.

“Met graafmachines wordt een geul gemaakt voor de nieuwe loop van de Ruiten Aa”.

Bron: <http://www.dienstlandelijkgebied.nl/projecten/groningen/groningen/dossier/ruiten-aa/beeldimpressie>

Net als in de tuin van Julie wordt het menselijk ingrijpen dat nodig is om iets ‘natuurlijks’ te creëren verhuld.

Ten eerste gebeurt dat door de woorden die men gebruikt. Men creëert niet, men *herstelt* en *bescherm*t. In de veelvuldig gebruikte woorden *herstel*, *behoud*, *beheer* en *bescherming* klinkt mee dat er al tevoren iets was dat hersteld, behouden, beheerd en beschermd moet worden. Zo staat er op de website van het project van de hermeandering van de Ruiten Aa: “We gaan dat wat er al is aan waardevolle archeologische en cultuurhistorische schatten beschermen of opnieuw zichtbaar maken”. Op deze website is tevens vermeld dat de inrichting van het gebied 20 miljoen euro kostte en dat er ook recreatiepaden voor wandelaars, fietsers en menners zijn aangelegd, evenals bruggen, voordes en ‘vistrappen’.²⁸ Er is meetapparatuur aangebracht ten behoeve van de waterpeilbeheersing. Ook is ‘landschapsherstel’ gerealiseerd door onder andere beplanting en herstel van steilranden. Stuwes zijn door bodemvallen²⁹ vervangen en er zijn weer essen aangeplant. De houtsingels die vroeger als veekering werden gebruikt zijn hersteld. Men doet net alsof men niet zelf iets nieuws uit de grond stamp, maar of men dat wat er altijd al was helpt en redt. In dit voorbeeld blijkt bovendien hoe gemakkelijk overgegaan wordt van ‘natuurbehoud’ naar het behoud van ‘oude cultuur’.

Ten tweede verhult men, net als in de tuin van Julie, ook *letterlijk* de soms welhaast gewelddadige ingrepen om het landschap er zó te laten uitzien alsof de natuur zelf het tot stand gebracht heeft en het altijd al zo geweest is. Een voorbeeld hiervan is te vinden in het Fochteloërveen, een natuurgebied in de provincies Drenthe en Friesland. In de loop van duizenden jaren was daar een veengebied ontstaan dat in de vorige eeuw vrijwel geheel is afgegraven. Men wil het veengebied herstellen en het

‘natuurlijke verveningsproces weer op gang brengen’. Maar dat gaat niet zonder rigoureuze ingrepen, want het gebied is te droog en er groeien berken, wilgen en andere struiken. Daarom heeft men speciaal Frans eikenhout geïmporteerd en daarvan ondergronds een damwand geconstrueerd die het water in het gebied moet houden. De damwand is overdekt met aarde en gras zodat deze niet te zien is. De telkens opschietende berken en wilgen worden uitgetrokken of gemaaid. Maar een meer verhullende manier om die ongewenste begroeiing weg te krijgen, is het laten grazen van een schaapskudde. Ogenschoonlijk lijkt dit heel natuurlijk, vooral wanneer het schapen van een authentiek Nederlands ras zijn. Maar het houden en drijven van schaapskuddes is een neolithisch, aan de mens gebonden verschijnsel en daarmee net zo natuurlijk of onnatuurlijk als het afgraven van veen of het aanleggen van snelwegen.

Afbeelding links: <http://www.provincie.drenthe.nl/onderwerpen/natuur-en-milieu/natuur/natura-2000/fochteloerveen/gebied/>
 Afbeelding rechts: <http://www.natuurmonumenten.nl/nieuws/herstel-verbrande-damwanden-fochtelo%C3%ABrveen>.

In de derde plaats houdt men, net als Julie, vast aan het beeld *dat de natuur het zelf doet* en dat de mens hooguit een beetje ondersteunend werk in de marge verricht. Het natuurbeleid spreekt van het *faciliteren* van de natuur en van *instandhoudingsdoelstellingen*. Men stelt alles in het werk om ‘de natuur zelf haar gang te laten gaan’. Bijvoorbeeld: Staatsbosbeheer spreekt op een website over onder meer de Oostvaardersplassen over “... gebieden waar we de natuur haar gang laten gaan. Zonder te beteugelen, kort te wieken [sic] of in te dammen. Het is de natuur op haar natuurlijkst, soms op haar rauwst”. De grote hoeveelheid subsidie die dit kost en de enorme inspanningen die verricht zijn om dit natuurgebied uit de grond te stampen, worden – à la Julie - niet vermeld. De rauwe natuur is geheel gepland.

Men wekt de indruk alsof de natuur vroeger beter was en we terug moeten naar die tijd. De natuurbeleidsmakers worden gedreven door een *ervaring van verlies*. Ze spreken zelf van een verlies van biodiversiteit en van authentieke, inheemse soorten. Men treurt over het verdwijnen van heidegebieden en Blauwgraslanden – nevenproducten van rigoureuze menselijk ingrijpen in het landschap in de vorm van veeteelt en landbouw. Als iets onnatuurlijk en cultureel getekend is, zijn het wel de kapotgegraasde velden en de onlanden die te nat en te schraal waren voor de landbouw. Toch zijn deze ‘natuurtypen’, die sterk gebonden zijn aan een specifiek en voorbij tijdperk, uitgeroepen tot de parels van de Nederlandse natuur. Een Ot-en-Sien-landschap met Grutto’s, Paapjes, Kraanvogels, Noordse woelmuizen, Orchideeën, en Tweehuizige Zegge – dat is wat met veel subsidie bereikt moet worden.

Blauwgrasland met Spaanse ruiter (*Cirsium dissectum*) (Wijnjeterperschar, Friesland) een flank van een beekdal
Foto: Rolf Roos (www.natuurkennis.nl)

Natuur heeft een *pedagogisch of moreel aspect*. Dit geldt voor de tuin van Julie, maar ook voor de tuinen van Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en andere ‘terreinbeherende organisaties’. Overheidssubsidies worden ingezet om kinderen enthousiast te maken voor de natuur. Geestelijk gehandicapten en criminelen worden aan het werk gezet in de bossen in de hoop dat het contact met de natuur een heilzame invloed zal hebben. Spijbelende of stelende jongeren moeten schoffelen in de plantsoenen. Of zoals de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur het formuleert: “De afstand tussen natuur en het dagelijkse leven van veel kinderen leidt tot vervreemding van de natuurlijke leefomgeving en tot onderbenutting van mogelijkheden tot zelfontplooiing. De rol van de overheid, specifiek van het Ministerie van OCW, is cruciaal bij natuureducatie van met name de jeugd. Door natuureducatie krijgt de continuïteit van de maatschappelijke betrokkenheid een impuls en het stimuleert zelfontplooiing”.³⁰

En dan de *kosten*. Bezuinigen op natuur roept emotionele reacties op. Het besluit van het kabinet-Rutte I om gronden van Staatsbosbeheer te verkopen aan particulieren werd teruggedraaid, ondermeer vanwege de maatschappelijke onrust die het veroorzaakte. De Volkskrant kopte op 2 april 2013 “*Gentianen, dassen... wie biedt?*”. In het artikel wordt natuurorganisatie Das & Boom geciteerd: “De praktijk van het platteland leert dat zonder een natuurorganisatie in de regiestoel landschapselementen verkommeren, dassenburchten worden vernield en de bewoners vergast”. De organisatie kondigt juridische stappen aan tegen ‘het willens en wetens verkwanzelen van bezit wat het volk toebehoort’. Natuurmonumenten schrijft aan de Tweede Kamer: “Het mag toch niet gebeuren dat we natuurgebieden, die vele jaren met toewijding en met belastinggeld zijn onderhouden, wegdoen aan de hoogste bidder?” Ook spreekt zij van ‘een regelrechte uitverkoop van de natuur’. Julie zou het daar mee eens geweest zijn; de natuur doet men geen recht met economische termen. Denken in termen van écu’s of euro’s is waar het de natuur betreft ergens toch misplaatst. Financieel winstbejag en economische calculaties zijn een aantasting van de onschuldige natuur, die immers van iedereen en van niemand is en die niet te koop en in alle opzichten onbetaalbaar is.³¹ Het drogbeeld van de ongerepte natuur moveert de afkeer van commercie ten aanzien van de natuur.

Vogels in het Nederlandse natuurbeheer

Vogels maken deel uit van het Nederlandse natuurbeheer. Net als in de tuin van Julie, kan er geen sprake zijn van een volière. Het Nederlandse beleid ten aanzien van vogels verkeert dan ook in dezelfde semantiek van ‘gasten’ en ‘gastheren’ als Julie. Vogels worden niet zozeer ‘gelokt’ – dat woord is niet verhullend genoeg – maar wel wordt al het mogelijke gedaan om in hun behoeften te voorzien. En die behoeften zijn – zeker voor gasten – vaak torenhoog: specifiek voedsel, bijzondere

omstandigheden van het terrein (beschut of juist open), rust, stilte, water, afwezigheid van predatoren, aanwezigheid van nestmateriaal, etc.

Om het ‘broedsucces’ te verbeteren doet men onder andere aan ‘mozaïekbeheer’: men creëert een mozaïek van percelen met gras in verschillende groeistadia. Er wordt een afwisselend patroon geconstrueerd van bemeste percelen met een rijke bodemfauna en korte vegetatie waar volwassen vogels kunnen foerageren, ongemaaid grasland waarin vogels kunnen broeden en kuikens voedsel kunnen vinden en percelen die daartussenin zitten en die als alternatief kunnen dienen als het gras op ongemaaide percelen te hoog of te dicht wordt. Zo beschikken de vogels over ‘kuikenland’ en vluchtstroken. Men doet aan ‘uitgesteld maaibeheer’ en nestbescherming. De vogels worden geteld, geringd, gezenderd, hun gedrag en legsels worden minutieus geregistreerd en geanalyseerd. Het luistert nauw: als het gras te kort is, zijn de vogels een gemakkelijker prooi voor roofdieren en vinden ze weinig voedsel omdat insecten liever in hoog gras zitten. Maar als het gras te hoog is, raken kuikens erin verstrikt.

Een ander voorbeeld dat laat zien hoe actueel Julies handelwijze is, is wederom te vinden in het Fochteloërveen. Hier voert men het zogeheten *Dutch Crane Project* uit. Dit is een ‘herstel’-plan om het gebied aantrekkelijk te maken voor kraanvogels en ze er te laten broeden.

Kraanvogels in het Fochteloërveen. Bron: www.hetfochteloerveen.nl

Om de ideale omstandigheden daarvoor te creëren zijn er sloten en wijken gedempt waardoor het gebied natter wordt en er een voedselrijk moeras met elzen en wilgen ontstaat. Er zijn nieuwe plassen gegraven waar watervogels kunnen rusten en slapen. Door de landinrichting probeert men de aantallen zwanen, eenden en ganzen die er in het najaar en de winter verblijven te doen toenemen. Er is een bufferzone met grasland gekomen, er is een strook bos aangeplant, dat tevens dient als compensatie voor bos dat elders in het plangebied gekapt is. Op de verdroogde terreinen wordt bosopslag verwijderd. De bedoeling is dat Veenbes, Witte snavelbies en Eenarig wollegras toenemen. Wandel- en fietspaden worden verlegd, zodat een rustig, veilig gebied ontstaat.

Degenen die het gedrag van de vogels volgen, maken zich zorgen over de verstorende effecten van luchtballonnen, helikopters, en (leger)vliegtuigen. Men vreest dat de vogels niet genoeg rust en voedsel krijgen en de pleisterplaats zullen verlaten. Ten aanzien van de genoemde verstoringen wordt op de website van het Fochteloërveen opgemerkt: “Deze voorbeelden staan haaks op de doelstelling

van een wetland, waarin de gasten niet moeten worden weggejaagd, maar juist opgevangen en verzorgd in de winter. Overigens speelt de problematiek niet alleen voor de gasten, ook de vaste bewoners van het Fochteloërveen ondervinden in toenemende mate last van het vliegverkeer.³² Voor de kraanvogels moet The Dutch Crane Resort het nieuwe eldorado worden”. Een eldorado, een Elysée, het verloren paradijs... dat is en blijft wat men met veel moeite tot stand tracht te brengen.

To illustrate size of crane egg – a crane egg collected in Germany for the Great Crane Project (c) Sacha Dench WWT
www.wwt.org.uk/news/all-news/tag/slimbridge/

8. Slotbeschouwing

De gedachte aan de mens als het rationele, autonome, buiten de natuur staande subject beheerst het Nederlandse natuurbeleid. Dit veronderstelt immers een mens die kan bepalen wat inheems is en wat niet, welke soorten bescherming behoeven en welke bestrijding en zo conditioneel kan sturen en de natuur haar gang kan laten gaan, haar eigen plek kan geven – midden in de samenleving – en een duurzame toekomst. De volgende zinsnedes uit *Onbeperkt houdbaar* maken dit duidelijk: “Een toenemende invloed van de mens leidt tot minder natuurlijke ordening, en uiteindelijk tot volledige ordening door de mens (zoals op een geasfalteerd parkeerterrein)” en “natuurlijke processen bepalen een steeds kleiner deel van het landschap, en de mens een steeds groter deel”. Ook wanneer de beleidsmakers niet langer geloven dat de mens als kroon van de schepping door God geschapen is, dan nog spreken zij als zelfstandige beheerders en beschermers van de natuur ‘out there’. Zolang ik in proposities over de natuur spreek, ben ik gestuurd door de semantiek die mij zo tekent dat ik denk een zelfstandig wezen te zijn dat buiten de natuur kan staan en die kan overdenken en beheersen en beschermen (wat hetzelfde is).

Tegelijkertijd speelt hier de ervaring van het verlies van de zuivere, onschuldige en vriendelijke natuur. De natuurlijke tuinen van Julie en van Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten zijn net zo artificieel als alle andere tuinen. De bomen, struiken, planten, heuvels en beekjes in de tuin van Julie lijken *puur* natuur, maar Saint-Preux merkt op dat ze vermengd zijn met kunst – *que l’art s’en soit mêlé* – of kunstmatigheid. De ogenschijnlijke zuiverheid is gecontamineerd. In de brief van Saint-Preux valt dan ook het woord ‘*désert artificiel*’. Het is geen *echte* boomgaard (*verger*), maar het *pretendeert* er een te zijn: Saint-Preux spreekt in het begin van zijn van brief van een ‘*prétendu verger*’. De tuin is *nep*. Julie ziet vlak voor zij sterft in dat ook haar gelukkige bestaan als vrouw van M. de Wolmar *prétendu* was. Ook dat was *fake*. Maar er is voor de eindige mens geen alternatief, geen toestand die niet *fake* is. Het paradijs is er niet, evenmin als een eeuwigdurende gelukzalige eenheid van de geliefden. Het is een onbereikbaar nulpunt. Het is een drogbeeld dat drogeert, dat stuurt en tekent. In die zin is het zeker niet *nep*. Het laat zien dat het onderscheid tussen echt en nep menselijkerwijs niet te maken is.

De beleidsmakers hebben hiervan geen weet. Ook al geven zij toe dat de Nederlandse natuur een *tuin* is, zij beseffen niet dat de natuurgebieden met de door hen uitverkoren duurzaam voortbestaande inheemse soorten een product zijn van een scheiding, een zuivering die zichzelf niet waar wil hebben.

Primair is daarbij niet de scheiding van de zogeheten inheemse van allochtone soorten, maar die tussen de mens en de natuur, tussen cultuur en natuur. Dankzij de scheiding worden de beleidsmakers – en wij allen – rationele, zelfstandige wezens. Dankzij de scheiding kunnen wij de natuur beschermen en beheren. Om iets te kunnen beheren en beheersen moet je het helder afgebakend tegenover je hebben. Zo kun je vasthouden aan de gedachte dat het een rationele, democratische en bewuste keuze is om een aantrekkelijk leefgebied voor de Noordse woelmuis te creëren.

De mens plaatst zichzelf buiten de natuur om vervolgens het verlies van die natuur te gaan betreuen. Juist dankzij dit verlies, verkrijgt het verlorene haar priesterse karakter. En tevens ziet hierdoor de mens zijn eigen handelen als een smet op de ongereptheid van de natuur. En dat drijft hem er weer toe zijn zogenaamd onnatuurlijke ingrepen in de natuur te verhullen. Dit verhullen is wederom een poging tot zuivering; wat uitgezuiverd wordt is de vermenging van mens en natuur.

Maar Rousseau ziet in dat hiermee het laatste woord niet gezegd is. De scheiding is onmogelijk, tot mislukken gedoemd, '*un peu d'illusion*' en niettemin is het noodzakelijk dat hij telkens weer uitgevoerd wordt. Er zijn twee gronden waarom de scheiding principieel onmogelijk is.

De eerste is dat de act van zuivering zelf niet zuiver is. Die handeling blijft besmet met wat zij nu juist tracht uit te bannen: geweld, bedrog en commercie. Wanneer zuiverheid bereikt is, dan raakt de handeling die nodig was om die zuiverheid te bereiken weg. Het gegeven dat die handeling nodig was, is immers een smet op het zuivere resultaat. Maar die handeling kan nooit helemaal weggepoetst worden. Datgene waarvan je verlost probeert te raken, moet permanent buiten de deur gehouden worden en blijft je daardoor bepalen. Een concreet voorbeeld is het botanisch racisme van het Nederlandse natuurbeleid. Alleen de autochtone soorten mogen blijven; de allochtone soorten moeten weg. Dit vergt echter een voortdurende inspanning en een 100% zuiver resultaat wordt nooit bereikt, aangezien de allochtone soorten zich hier al metterwoon gevestigd hebben en invasiviteit tot het leven zelf behoort.

Een tweede grond waarom de scheiding tussen kunstmatigheid en natuurlijkheid niet te maken is, is gelegen in het gegeven dat de mens verweven is met de onbeheersbare natuur, er met huid en haar en al zijn beleidsvorming en -uitvoering aan is overgeleverd. Het is bizar om te denken dat het aanleggen van snelwegen, het uitbreiden van steden en industriegebieden, de toenemende vervuiling en vooral de bevolkingstoename (de voornaamste oorzaak van alle andere hier genoemde verschijnselen) *tegennatuurlijk* zijn. De mensheid – en alle handelingen en effecten daarvan – is zelf een natuurproduct.

Betekent dat laatste dan, dat we maar vrolijk door moeten gaan met het volbouwen van de aarde met industrieterreinen? Moeten we dan accepteren dat de *homo sapiens* zich uitbreidt ten koste van de Roodborsttapuit, Gevlekte witsnuitlibel en Blauwgrasland? Nee, want het opstellen van beleidsnota's, het aanleggen van natuurgebieden en het monitoren van vogelsoorten zijn net zo goed natuurverschijnselen.

Als alles natuur of natuurlijk is, wat is dan nog het probleem? Het probleem is dat een mens met een dergelijke verwevenheid niet kan leven. Hij moet harde grenzen aanbrengen, categoriseren, zuiveren – ook al is dat intrinsiek onmogelijk. De natuur is enerzijds het ongerepte en ongenaakbare dat veel ouder is dan ik, dat 'haar eigen gang gaat', los van mijn ingrepen en waaruit ikzelf met al mijn handelingen ben voortgekomen en in verstrikt ben. Wanneer ik poog deze natuur te beschermen, 'haar plek midden in de samenleving terug te geven' en 'conditioneel te sturen' ben ik het contact met die zuivere natuur kwijt omdat ik mij gedraag als een *maître et possesseur de la nature* en raak ik er tegelijkertijd dichter in verstrikt doordat de natuur zelf mij achter mijn rug om hiertoe drijft.

Rousseau beseft de onmogelijkheid en tegelijk noodzakelijkheid van het streven naar een authentieke pristiene oorsprong. Julie beseft aan het eind van haar leven dat haar tuin een poging tot reiniging was die niet lukte. Dat lag niet aan de tuin. Maar het geloof in de bereikbaarheid van natuurnetwerk met Kraanvogels en Hoogvenen is sterk.

De schrijvers van *Onbeperkt houdbaar* zien niet dat de betekeniswereld van de mens die boven of buiten de natuur staat en deze met zijn boven- of buitennatuurlijk ratio kan vernietigen en beschermen, inmiddels verschoven is. Zij leven in de veronderstelling dat ‘de maatschappij de verantwoordelijkheid heeft om de private belangen die de natuur raken af te wegen tegen het maatschappelijk belang van de natuur’ waarbij ‘deze afwegingen vragen om een visie op de betekenis van natuur als onderdeel van onze leefomgeving en leverancier van onze bestaansvoorwaarden’. Hieruit blijkt dat zij zichzelf buiten de natuur plaatsen en menen dat hun verantwoordelijkheden, belangen en afwegingen bovennatuurlijk zijn. Ze zijn gedrogeerd en bedriegen zichzelf en anderen. Ze hebben er geen weet van – en willen dat ook niet – dat zijzelf vehikels zijn, stolsels van alle voorafgaande confrontaties van genomen met hun omgeving, bezet door parasieten, gemanipuleerd door replicatoren die hun eigen agenda’s hebben. Wie meent dat “de rijksoverheid (...) de eindverantwoordelijkheid [heeft] voor de natuurfuncties ‘instandhouding van soorten en ecosystemen’ en ‘bestaansvoorwaarden voor de mens’” heeft geen besef van de betekeniswereld die door zijn mond spreekt.

Julie zegt dat de natuur het werk doet en dat zij de regisseuse is. Ook de provincie ziet zichzelf graag als regisseur. Maar wat verborgen blijft is dat het de natuur is die de regie heeft over de mens. Of beter: dat het menselijk handelen en spreken al geregisseerd is door opkomende en ten onder gaande articulaties.

De mens staat in zijn leven en liefhebben en in zijn verhouding tot de natuur die hem vreemd en eigen is voor een onmogelijke opgave. Hij wordt geleid door een ervaring van verlies van een reine, authentieke oorsprong die er nooit geweest is en nooit bereikt zal worden. Hoe moreel en deugdzam hij ook tracht te leven, de mens is te eindig om de toestand van ‘aan zichzelf genoeg hebben’ vast te houden. Hoe groot de liefde ook is, het hebben van de zaak is het einde van het vermaak. Hoeveel Frans eiken je ook de verdroogde Nederlandse veenbodem in drijft, de maagdelijke natuur raakt verder en verder weg. En toch kan een mens niet anders. Het pristiene, de ‘natuurtoestand’, gaat vooraf aan de tegenstellingen tussen echtheid en bedrog, cultuur en natuur, kunstmatig en natuurlijk. Die onachterhaalbare oorsprong beweegt mij zonder dat ik er bij kan. Zo blijven wij *spelen* dat wij een stukje van de ongerepte natuur midden in onze samenleving hebben – een spel dat uit de natuur zelf is voortgekomen en waarin wij onze beleidszetten speels blijven uitvoeren terwijl wijzelf pionnen zijn in het spel van de natuur.

Uit: Provincie Groningen. Beleidsnota Natuur 2013-2012: Groen van Wad tot Westerwolde. Vastgesteld door PS op 3 juli 2013.

¹ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, *Onbeperkt houdbaar; naar een robuust natuurbeleid*, mei 2013.

² Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, *Onbeperkt houdbaar; naar een robuust natuurbeleid*, mei 2013.

³ Zie o.a. de brief van Staatssecretaris van Economische Zaken Mw. Sharon A.M. Dijksma aan de Tweede Kamer, 2 juli 2013: “[Er] is een nieuwe weg ingeslagen in het natuurbeleid. Een weg die tot doel heeft om natuur weer de plek te geven waar zij hoort: midden in de samenleving” en de brief van Staatssecretaris van Economische Zaken Mw. Sharon A.M. Dijksma aan de Tweede Kamer, 31 oktober 2013: “In Nederland is een omslag gaande naar een andere omgang met natuur, gericht op een gezonde natuur die middenin de samenleving staat”.

⁴ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, *Onbeperkt houdbaar; naar een robuust natuurbeleid*, mei 2013.

⁵ Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, *Onbeperkt houdbaar; naar een robuust natuurbeleid*, mei 2013.

⁶ <http://www.invasieve-exoten.nl>

⁷ Koelman, R.M. & J.R. Regelink, 2008. Inventarisatie noordse woelmuis in de Jan Durkspolder, Wolwarren, Lytse Mear en Wester Sanning in 2007. VZZ rapport 2007.54. Zoogdierverseniging VZZ, Arnhem.

⁸ “Il me semblait d’être le premier mortel qui jamais eût pénétré dans ce désert”.

⁹ “C’est qu’un lieu si différent de ce qu’il était ne peut être devenu ce qu’il est qu’avec de la culture et du soin : cependant je ne vois nulle part la moindre trace de culture; la main du jardinier ne se montre point”.

¹⁰ “Rien ne dément l’idée d’une île déserte qui m’est venue en entrant, et je n’aperçois aucun pas d’hommes”.

¹¹ “Ce lieu est charmant, il est vrai, mais agreste et abandonné ; je n’y vois point de travail humain”.

¹² “C’est qu’on a pris grand soin de les effacer”.

¹³ “On fait semer du foin sur tous les endroits labourés, et l’herbe cache bientôt les vestiges du travail ; on fait couvrir l’hiver de quelques couches d’engrais les lieux maigres et arides ; l’engrais mange la mousse, ranime l’herbe et les plantes ; les arbres eux-mêmes ne s’en trouvent pas plus mal, et l’été il n’y paraît plus. A l’égard de la mousse qui couvre quelques allées, c’est milord Edouard qui nous a envoyé d’Angleterre le secret pour la faire naître. Ces deux côtés, continua-t-il, étaient fermés par des murs; les murs ont été masqués, non par des espaliers, mais par d’épais arbrisseaux qui font prendre les bornes du lieu pour le commencement d’un bois. Des deux autres côtés règnent de fortes haies vives, bien garnies d’érable, d’aubépine, de houx, de troëne, et d’autres arbrisseaux mélangés qui leur ôtent l’apparence de haies et leur donnent celle d’un taillis”.

¹⁴ “Ce lieu, quoique tout proche de la maison, est tellement caché par l’allée couverte qui l’en sépare, qu’on ne l’aperçoit de nulle part. L’épais feuillage qui l’environne ne permet point à l’œil d’y pénétrer, et il est toujours soigneusement fermé à la clef. A peine fus-je au dedans, que, la porte étant masquée par des aunes et des coudriers qui ne laissent que deux étroits passages sur les côtés, je ne vis plus en me retournant par où j’étais entré, et, n’apercevant point de porte, je me trouvai là comme tombé des nues”.

¹⁵ “Vous ne voyez rien d’aligné, rien de nivelé ; jamais le cordeau n’entra dans ce lieu”.

¹⁶ “En considérant tout cela, je trouvais assez bizarre qu’on prît tant de peine pour se cacher celle qu’on avait prise; n’aurait-il pas mieux valu n’en point prendre?”

¹⁷ “Que pensez-vous qu’il m’en a coûté pour le mettre dans l’état où il est ?”

¹⁸ “...on ne voit rien dans cette maison qui n’associe l’agréable à l’utile ; mais les occupations utiles ne se bornent pas aux soins qui donnent du profit, elles comprennent encore tout amusement innocent et simple qui nourrit le goût de la retraite, du travail, de la modération, et conserve à celui qui s’y livre une âme saine, un coeur libre du trouble des passions”.

¹⁹ “Si l’indolente oisiveté n’engendre que la tristesse et l’ennui, le charme des doux loisirs est le fruit d’une vie laborieuse”.

²⁰ “On ne travaille que pour jouir : cette alternative de peine et de jouissance est notre véritable vocation”.

²¹ “D’ailleurs, la nature semble vouloir dérober aux yeux des hommes ses vrais attraits, auxquels ils sont trop peu sensibles, et qu’ils défigurent quand ils sont à leur portée: elle fuit les lieux fréquentés ; c’est au sommet des montagnes, au fond des forêts, dans des îles désertes, qu’elle étale ses charmes les plus touchants. Ceux qui l’aiment et ne peuvent l’aller chercher si loin sont réduits à lui faire violence, à la forcer en quelque sorte à venir habiter avec eux ; et tout cela ne peut se faire sans un peu d’illusion”.

²² “La paix règne au fond de son coeur comme dans l’asile qu’elle a nommé”.

²³ “Je m’étais promis une rêverie agréable ; j’ai rêvé plus agréablement que je ne m’y étais attendu”.

²⁴ “On ne les fait pas venir quand il n’y en a point ; mais il est aisé, quand il y en a, d’en attirer davantage en prévenant tous leurs besoins, en ne les effrayant jamais, en leur faisant faire leur couvée en sûreté et ne dénichant point les petits”.

²⁵ “On ne les fait pas venir quand il n’y en a point ; mais il est aisé, quand il y en a, d’en attirer davantage en prévenant tous leurs besoins, en ne les effrayant jamais, en leur faisant faire leur couvée en sûreté et ne dénichant point les petits ; car alors ceux qui s’y trouvent restent, et ceux qui surviennent restent encore. Ce bocage existait, quoiqu’il fût séparé du verger ; Julie n’a fait que l’y enfermer par une haie vive, ôter celle qui l’en séparait, l’agrandir, et l’orner de nouveaux plants. Vous voyez, à droite et à gauche de l’allée qui y conduit, deux espaces remplis d’un mélange confus d’herbes, de pailles et de toutes sortes de plantes. Elle y fait semer chaque année du blé, du mil, du tournesol, du chènevis, des pesettes, généralement de tous les grains que les oiseaux aiment, et l’on n’en moissonne rien. Outre cela, presque tous les jours, été et hiver, elle ou moi leur apportons à manger, et quand nous y manquons, la Fanchon y supplée d’ordinaire. Ils ont l’eau à quatre pas, comme vous le voyez. Mme de Wolmar pousse l’attention jusqu’à les pourvoir tous les printemps de petits tas de crin, de paille, de laine, de mousse, et d’autres matières propres à faire des nids. Avec le voisinage des matériaux, l’abondance des vivres et le grand soin qu’on prend d’écarter tous les ennemis, l’éternelle tranquillité dont ils jouissent les porte à pondre en un lieu commode où rien ne leur manque, où personne ne les trouble”.

²⁶ “Ainsi, lui dis-je, de peur que vos oiseaux ne soient vos esclaves, vous vous êtes rendus les leurs.”

²⁷ “Voilà bien, reprit-elle, le propos d’un tyran, qui ne croit jouir de sa liberté qu’autant qu’il trouble celle des autres”.

²⁸ Een vistrap of vispassage is een waterbouwkundig kunstwerk dat tot doel heeft vissen toegang te geven tot een door een dijk, dam, stuw of sluis ontoegankelijk geworden achterland.

²⁹ Een bodemval kan een kunstwerk zijn, waarmee een verschil in bodemhoogte wordt opgevangen, om bijvoorbeeld de snelheid van water te beperken door een minder groot verhang. Hierbij is het uitgesloten – zoals bij stuwen – het water vast te houden.

³⁰ *Onbeperkt houdbaar, Naar een robuust natuurbesluit*, Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (mei 2013).

³¹ Zie ook Trouw d.d. 27-3-2013 Stop uitverkoop Staatsbosbeheer (door Wijnand Duyvendak): “Is de natuur niet van iedereen, zoals schone lucht dat is, of pleinen en boulevards dat zijn? Collectieve goederen zouden niet te koop moeten zijn op een markt maar voor iedereen gelijkmatig toegankelijk. Geld zou er geen rol moeten spelen. Het zijn goederen die letterlijk onbetaalbaar zijn”.

³² Bron: website www.hetfochteloerveen.nl.